

ДУШИЦА ГРБИЋ

ТИПОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ И ВАРИЈАНТЕ ИЗДАЊА
ШТАМПАРИЈЕ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА У ВЕНЕЦИЈИ

Штампарија Божидара Вуковића у Венецији представља најактивнију и најпродуктивнију јужнословенску типографију у XVI веку. Мењавши власнике, она је трајала више од сто година.

Штампарска делатност Божидара Вуковића обухвата два циклуса: први циклус од 1519. до 1521. и други од 1536. до око 1540. године. У првом циклусу отиснути су *Служабник* 1520. (1519?),¹ *Псалтир с последовањем* 1519-1520. и *Молитвеник (Зборник за путнике)* – краће издање 1520. и шире 1521. године. Штампар књига је јеромонах Пахомије. У другом циклусу издати су *Молитвеник (Зборник за путнике)* 1536. (штампар је јерођакон Мојсије Дечанац), *Октоих петогласник* 1537. (штампари су свештеноиноци Теодосије и Ђенадије, а Мојсије Дечанац је припремио завршну пасхалију), *Празнични минеј (Саборник)*

(¹) Књига је овде датирана према: Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, у: *Пет векова српског штампарства 1494-1994*. Српска академија наука и уметности - Народна библиотека Србије - Матица српска, Београд - Нови Сад 1994, стр. 136, 193. Ту се казује да у поговору *Служабника* стоји да је књига завршена 7. јула, “али је година забележена несагласно у два рачунања: од Адама 7028, што упућује на 1520 (као и круг сунца 28 и месеца 17) – али ’от рожд’ства Христова 1519’”. У библиографским описима Јевгенија Љвовича Немировског, *Служабник* је датиран 1519. Годинам: Евгениј Љвович Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антонија Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519-1638*. (Црногорска библиографија, 1/2). Централна народна библиотека Црне Горе “Ђурђе Црнојевић”, Цетиње 1993, стр. 20-25; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, IV. Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig; Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. V. Koerner, Baden-Baden 2001, стр. 251-298.

1538. (штампар је јерођакон Мојсије) и *Молитвеник (Требник)* око 1539. (књига нема ни предговор ни поговор, па се не зна тачна година штампања, ни име штампара).² Наведене књиге су на српскословенском језику (српске редакције старословенског језика) и биле су намењене православним црквама и манастирима, а неке и другим писменим верницима.³ Најпотпуније библиографске описе издања Божидача Вуковића, са прегледом познатих и сачуваних примерака и обимном литературом, објавио је угледни руски научник Јевгениј Љвович Немировски у *Црногорској библиографији* 1993.⁴ и *Сводном каталогу ћирилицом штампаних књига*, публикованом на немачком језику у Баден-Бадену 2001. године.⁵

Божидар Вуковић је био амбициозан у издавању књига и у томе је исказао широка знања и умеће. Осим на папиру, у његовој штампарији књиге су отискиване и на пергаменту, као и на плавој хартији. То показује да је Вуковић волео лепу и луксузну књигу и да су се у његовој типографији производила и скупопцена библиофилска издања која су имала специјалну намену. На пергаменту су штампани *Октоих петогласник* 1537. и *Празнични минеј* 1538.⁶ Иначе, прво ћирилично издање штампано не само на хартији већ и на пергаменту је *Четворојеванђеље* из

(²) Време настанка *Молитвеника* дато је према: Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, цит., стр. 136, 147-148. У библиографским описима Немировског књига је датирана око 1538-1540. године: Е. Љ. Немировски, *Издања Божидача и Вићенца Вуковића...*, цит., стр. 95-102; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI. *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*. V. Koerner, Baden-Baden 2003, стр. 387-415.

(³) Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, цит., стр. 85-92, 136.

(⁴) Е. Љ. Немировски, *Издања Божидача и Вићенца Вуковића...*, цит., стр. 15-102.

(⁵) Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, IV, цит., стр. 227-234, 251-298, 301-306, 307-340, 341-355; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI, цит.

(⁶) Ђође Сп. Радојичић, *Књиге на пергаменту из штампарије Божидача Вуковића*, "Историјски записи", VI (1950) 7-9, стр. 354-356.

1512, отиснуто у Трговишту у Влашкој, чији штампар је јеромонах Макарије.⁷

Изузетно лепо очуван пергаментни примерак *Октоиха петогласника* Божидара Вуковића налази се у манастиру Крки у Хрватској. Примерак те књиге на пергаменту чува се и у Централној научној библиотеци Академије наука Украјине у Кијеву, а један пергаментни лист поседује и Руска национална библиотека у Санкт Петербургу.⁸ У вези са *Октоихом* Божидара Вуковића значајно је истаћи и чињеницу да се у овој књизи први пут у српском штампарству примењује другачија сигнатура, у којој се не обележава само табак (на првој и последњој страни), него и други, трећи и четврти лист у њему. Поред словенских (и грчких) словних бројева (А, В, Г... = 1, 2, 3...), постоји и ознака табака латинским готичким словима, а на унутрашњим листовима понавља се сигнатура табака, којој се додаје нумерација листова римским бројевима.⁹

Веома леп, репрезентативан пергаментни примерак *Празничног минеја (Саборника)* налази се у колекцији “Честер Бити” у Даблину у Ирској (W 149). Према подацима из литературе тај примерак је Георгије Магарашевић видео у манастиру Петковици и први га поменуо 1829. године. Постоји претпоставка да је исти примерак видео Вук Стефановић Караџић у колекцији Јеврема Обреновића у Београду и о томе писао Јернеју Копитару 5. септембра 1839, истакавши да је добро очуван “као да је јуче штампан” и да је прва половина те књиге отиснута већим словима, а друга мањим. Примерак је касније припадао првобитном фонду Народне библиотеке у Београду. Нестао је приликом евакуације у Првом светском рату и некако је доспео у Библиотеку “Честер Бити”, где се и данас налази.¹⁰ По један

(⁷) Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească veche 1508-1830*, 1. 1508-1716. Academia Română, București 1903, стр. 9-21.

(⁸) Ђорђе Сп. Радојичић, *Књиге на пергаменту из штампарије Божидара Вуковића*, цит., стр. 355-356.

(⁹) Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, цит., стр. 160.

(¹⁰) Ђорђе Сп. Радојичић, *Књиге на пергаменту из штампарије Божидара Вуковића*, цит., стр. 354-356; Владимир Мошин, *Рукописи бивше Београдске*

примерак на пергаменту имају и Државна библиотека Немачке у Берлину (бр. 120876, л. 233, 239-399)¹¹ и Руска државна библиотека у Москви (бр. 349, л. 106-192).¹² У *Празничном минеју (Саборнику)* на хартији у Цркви Св. Георгија у Подгорици (бр. 36) постоје пергаментни листови 427-431, који су ту увезани ради комплетирања књиге.¹³ Један примерак (л. 107-192) помиње Ватрослав Јагић с податком да га је видео у Придворној библиотеци у Бечу.¹⁴ Посебно је важно истаћи примерак *Празничног минеја (Саборника)* на пергаменту “обложен кожом и позлаћен”, који је Божидар Вуковић завештао тестаментом манастиру Хиландару,¹⁵ а чија даља судбина је остала неизвесна.

Из периода старог српског штампарства познато је још да је на пергаменту штампан *Молитвеник (Зборник за путнике)* из 1560. у штампарији Божидаревог сина Вићенца Вуковића.¹⁶

Празнични минеј (Саборник) Божидара Вуковића штампан је и на плавој дебљој хартији. За сада је познат један такав примерак који се налази у Библиотеци Епархије пакрачко-славонске у Пакрацу у Хрватској (сигн. 2.5.1).¹⁷ Према Лазару Чурчићу у

Народне библиотеке у Даблину и у Загребу, “Библиотекар”, XX (1968) 5, стр. 349-350; Лазар Чурчић, *Саборник – Празнични минеј – Божидара Вуковића из 1536-8. на плавој хартији*, “Зборник Матице српске за славистику”, 41 (1991), стр. 162-163; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI, цит., стр. 332.

(¹¹) Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI, цит., стр. 327.

(¹²) *Исто*, стр. 341.

(¹³) *Исто*, стр. 357-358.

(¹⁴) Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI, цит., стр. 381.

(¹⁵) Јорјо Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века*, “Зборник Филозофског факултета = Recueil des Travaux de la Faculté de Philosophie”, VII (1963) 1, стр. 342.

(¹⁶) Катарина Мано-Зиси, *Пергаментни одломак Зборника за путнике Вићенца Вуковића из 1560. године*, у: *Црнојевића штампарија и старо штампарство: радови са научног скупа*. Цетиње, 11. и 12. маја 1989. године. Црногорска академија наука и умјетности, Централна народна библиотека Републике Црне Горе “Ђурђе Црнојевић”, Подгорица 1994, стр. 57-66.

(¹⁷) *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*. Приредили Лукијан (Пантелић), Драган Јеремић, Љубомир Котарчић, Мило-

њему нема трагова о првим и каснијим власницима књиге, нити о њеним корисницима, а с обзиром на специјалну плаву хартију, верује се да је примерак овако опремљен за неку изузетну прилику. Плава боја је, како истиче Чурчић, “боја византијског двора, преко којег је ушла и у православне цркве, поред златне и пурпурне”.¹⁸

Слова типографије Божидара Вуковића су лепа и уједначена, а њихова израда захтевала је много труда и времена, о чему сведочи и сам Божидар Вуковић у поговору *Псалтира* (7. априла, вероватно 1520), где казује како се трудио да слова буду “угодна ономе ко чита”, те је продужио време, па посао није брзо обављен. Слова су обликована по узору на писмо рукописних књига православне традиције. Типолошки претежно одговарају уставном типу ћирилице, а користи се и брзопис.¹⁹

Занимљиво је да се у *Празничном минеју (Саборнику)* јављају и *јусови* – ж и њ, који се међусобно мешају. Појаву *јусова* у Божидаревом *Минеју* Павле Јосиф Шафарик објашњава тиме да су то “бугарска” слова, која су млетачке штампарије резале у то време, а можда и раније, за Влашку и Трансилванију (Ердељ), где су се она употребљавала. За ову књигу, а и иначе за Србе та слова сигурно нису резана, а у сандучићима су се помешала (“... Den für dieses Buch oder sonst für Serben sind diese Typen gewiss nicht geschnitten worden; sie haben sich in den Satzkasten nur verirrt...”).²⁰

рад Лазић, Лазар Чурчић. Епархија славонска - Народна библиотека Србије, Пакрац - Београд 1990, стр. XIV, 47; Лазар Чурчић, *Саборник...*, цит., стр. 161-164; Владимир Вукашиновић, Никола Јоцић, *Старе штампане књиге библиотеке Славонске епархије у Пакрацу*. Институт за културу сакралног - Монс Хемус, Православни богословски факултет Универзитета, Институт за литургику и црквену уметност, Београд 2016, стр. 103-108.

(¹⁸) *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, цит., стр. XIV; Лазар Чурчић, *Саборник...*, цит., стр. 164.

(¹⁹) Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, цит., стр. 87.

(²⁰) *Paul Jos. Šafařík's Geschichte der südslawischen Literatur*, III. *Das serbische Schriftthum*. Herausgegeben von Josef Jireček. Verlag von Friedrich Tempsky, Prag 1865, стр. 264.

Изражавајући другачије мишљење, Радослав Грујић казује да је Божидар Вуковић могао имати намеру да штампа богослужбене књиге и за Бугарску, Влашку и Ердељ, па је дао да се израде слова и за те потребе, а јерођакон Мојсије “намерно је унео та слова у све иконе који су цицером штампани, а делимично и у оне гармондом штампане, да би учинио покушај с њима; али му тај покушај није пошао за руком, јер он ни његови људи нису знали тачну употребу тих слова”.²¹ Као потврду за ову тезу да се ради само о “покушају штампара” Грујић наводи кватернионе и листове књиге на којима се употребљавају јусови различите величине.²²

Према претпоставци Митра Пешикана, штампар *Празничног минеја (Саборника)* користи јусове потребне бугарској редакцији под утицајем предлошка, “ваљда механички или на местима где није био сигуран како да посрби облик, али је битно да је Божидар имао срезана и та слова и да није упразно рекао у поговору 1521.²³ како је по угледу на Фруге (Франке) и Грке и њихова штампана писанија пожелео да састави и наша србска же и блгарска такожде”.²⁴

У првом циклусу штампарије Божидара Вуковића примењују се две врсте слога: *крупни* (висина 10 редова је од 79 до 81 мм) и *ситни* (висина 10 редова је од 41 до 42 мм). У другом циклусу начињене су још две врсте слога: *полуситни* (висина 10 редова је 60 мм) и *полукрупни* (висина 10 редова је 72 мм).²⁵

Украсе Вуковићевих издања чине заставице, вињете, иницијали и дрворезне графике с представама светитеља и новозаветних догађаја. По богатој орнаментици нарочито се истиче *Празнични минеј (Саборник)*, најмонументалније издање српскословенског штампарства. Орнаментика Божидаревих књига рађена

(²¹) Рад. М. Грујић, *Јусови у Божидарову Зборнику штампаном у Венецији 1536-1538*, “Гласник Скопског научног друштва”, XIV (1935) 8, стр. 231-232.

(²²) *Исто*.

(²³) У питању је разговор у *Зборнику за путнике* из 1521. године.

(²⁴) Митар Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, цит., стр. 89, 145.

(²⁵) *Исто*, стр. 87-89.

је по узору на српску рукописну традицију, а понегде се уочава и италијански ренесансни утицај.²⁶ Украси књига ове штампарије послужили су као узор и у уметничкој опреми издања штампаних у Украјини и Великом књажеству Литваније у другој половини XVI и почетком XVII века.²⁷

Посебну специфичност појединих примерака чине накнадно руком обојене дрворезне илустрације. Колорисане илустрације срећу се у *Молитвенику (Зборнику за путнике)* из 1521. године, који се налази у Националној библиотеци Марћани, у заоставштини Ђузепеа Праге (Rari Ven. 726)²⁸ и у *Молитвенику (Зборнику за путнике)* из 1536. године у Библиотеци Матице српске у Новом Саду. Јављају се и у примерцима *Октоиха нетогласника* из 1537. године, од којих се у литератури помиње пергаментни примерак у манастиру Крки и одломак тог издања на папиру, привезан уз рукописни *Псалтир* у Библиотеци Српске патријаршије у Београду (Рс 84).²⁹ Обојену преплетну заставицу имала сам прилику да видим и у примерку *Октоиха нетогласника* из 1537. који се чува у Музеју Српске православне епархије будимске у Сентандреји, а припада црквеној збирци места Ђур у Мађарској (сигн. Ђур ст. шт. 36). Бојене илустрације присутне

(²⁶) Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*. Научно дело, Београд 1958, стр. 116-142.

(²⁷) Сретен Петковић, *Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века*, у: *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина: радови са научног скупа*. Титоград, 29. и 30. септембра 1983. Црногорска академија наука и умјетности, Титоград 1986, стр. 83-105.

(²⁸) Рајка Вујошевић, *О неким биографским подацима о Божидару Вуковићу Подгоричанину и о Молитвенику - Зборнику за путнике из Марцијане*, у: *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина...*, цит., стр. 41-45; Simonetta Pelusi, *Edizioni in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, "Црквене студије", XV (2018) 15, стр. 120-121, 150.

(²⁹) Мирјана Љубинковић, *Бојени дрворез у књигама штампарије Божидара Вуковића*, "Зборник – Музеј примењене уметности", 11 (1967), стр. 25-29; Мара Харисијадис, *Обојене графике у Октоиху нетогласнику Божидара Вуковића Патријаршијске библиотеке у Београду*, "Зборник – Музеј примењене уметности", 11 (1967), стр. 31-34.

су и у појединим примерцима *Празничног минеја (Саборника)* из 1538. године, од којих се по лепоти посебно истиче пергаментни примерак у колекцији “Честер Бити” у Даблину. Оне се јављају и у примерцима *Празничног минеја (Саборника)* на хартији у Народном музеју у Београду и манастиру Дечани.³⁰ За примерак из ризнице манастира Дечани (И 7) претпоставља се да га је штампар књиге дечански јерођакон Мојсије послао свом манастиру Дечани. У њему се међу 28 накнадно обојених илустрација налази и представа Светог Стефана Дечанског којег Свети Никола приводи Христу.³¹ Бојене заставнице и илустрације постоје и у примерку *Празничног минеја (Саборника)* у манастиру Хиландару (Хил. 52).

Колорисане илустрације у Вуковићевим издањима потичу од различитих руку и разликују се како стилски, тако и по уметничкој вредности, што се објашњава утицајем различитих предложака, али и талентом и умећем сликара.³² С тим у вези код истраживача се јавило питање да ли је накнадно бојење илустрација настало у самој штампарији или касније. Мишљење је да се луксузнији примерци могу довести у везу са штампаријом Божицара Вуковића и да се може претпоставити да су они настали на иницијативу Вуковића као дело његових мајстора.³³ Узимајући у обзир ову хипотезу, бојене илустрације у појединим примерцима издања Божицара Вуковића имају посебан значај у осветљавању рада Вуковићеве штампарије и његових штампара и њега као издавача и библиофила. Ова тема заслужује нарочиту пажњу, те примерке с накнадно обојеним илу-

⁽³⁰⁾ Мирјана Љубинковић, *Бојени дрворез у књигама штампарије Божицара Вуковића*, цит., стр. 25-29.

⁽³¹⁾ Милка Чанак-Медић, Бранислав Тодић, *Манастир Дечани*. Музеј у Приштини [са измештеним седиштем] - Центар за проучавање наслеђа Косова и Метохије - Српски православни манастир Високи Дечани, Београд - Дечани 2005, стр. 37-38; Милка Чанак Медић, Бранислав Тодић, *Манастир Дечани*. Платонеум - Манастир Дечани, Нови Сад - Дечани 2016, стр. 236-237.

⁽³²⁾ Мирјана Љубинковић, *Бојени дрворез у књигама штампарије Божицара Вуковића*, цит., стр. 26, 28.

⁽³³⁾ *Исто*, стр. 28-29; Мара Харисијадис, *Обојене графике у Октоиху петогласнику Божицара Вуковића...*, цит., стр. 32.

страцијама и надаље треба евидентирати, међусобно упоређивати и анализирати.

Резултати међусобних упоређивања примерака појединих издања Божидара Вуковића пружају интересантне податке и о њиховим типографским разликама и варијантним особеностима, које сведоче о процесу штампања и односу штампара, коректора и редактора према тексту.

Највећи број уочених разлика последица су грешака насталих у току штампања и интервенције штампара да би се грешке исправиле или иницијативе типографа да нешто измене. Већина ових карактеристика објављена је у разним изворима, а у овом раду намера је да се уочене типографске разлике систематично, јасније истакну и представе на једном месту.

Псалтир с последовањем из 1519-1520. године занимљив је по томе, што се у њему налазе два поговора, од којих је један смештен после текста псалтира, иза 20. свешчице, а други, на самом крају књиге. Други део књиге се надовезује на први и прва свешчица тог дела означена је као 21. Чињеница да је први део књиге *Псалтир* (20 табака) завршен поговором навела је на помисао да је тај део првобитно био намењен делом за засебно корицење и продају, а делом за спајање са придодатим текстом у ширу верзију издања. Први део књиге је као самосталан пуштен у продају и данас постоји неколико таквих примерака који о томе сведоче. Љубомир Стојановић је објавио да је други део књиге другачије штампан закључивши при томе да постоје две варијанте књиге,³⁴ а Лазар Чурчић је на основу поређења два примерка Библиотеке Матице српске (РСр II 1.1 и РСр II 1.2) установио да је само 21. свешчица два пута сложена и одштампана.³⁵ У првој варијанти на првом листу 21. свешчице (л. 161а) налази се заставица без монограма Божидара Вуковића “БОЖ”, а у другој је заставица с монограмом. У тој свешчици јавља се и

⁽³⁴⁾ Љуб. Стојановић, *Прилози ка библиографији старих штампаних књига*, “Глас Српске краљевске академије”, LXVI (1903), стр. 12-14.

⁽³⁵⁾ Лазар Чурчић, *Псалтир Божидара Вуковића из 1519-1520. године*, “Зборник Матице српске”, 22 (1974) 3, стр. 463-486.

неједнак прелом речи на крају реда, присутне су и правописне разлике, као и друге неподударности. На основу установљених разлика претпоставља се да је 21. свешчица поново штампана, како би се заставица без монограма заменила заставицом с монограмом Божидача Вуковића. При томе је део тиража већ био повезан или продат, па се отуда јављају две варијанте *Псалтира с последовањем*.³⁶

Јевгениј Љвович Немировски бележи два издања ове књиге - *Псалтир*³⁷ и *Псалтир с последовањем*, а ово друго у две варијанте, с разликама у 21. свешчици и још неким ситнијим не-слагањима ван те свешчице.³⁸

Између примерака *Псалтира с последовањем* има неких разлика и ван те 21. свешчице, насталих у ходу штампе, а не као резултат новог слагања текста. Тако на л. 1316/11 (3. л. у 17. свешчици) у речи *разума* у првој варијанти употребљено је мало слово ρ, а у другој варијанти је велико Р.³⁹

С обзиром на то да наведени примерци Библиотеке Матице српске (надаље БМС) нису комплетни, па нису могли да се међусобно упореде сви листови, начинила сам извесна њихова поређења с примерком из Библиотеке манастира Хиландара, бр. 23 (надаље Хил. 23). Хил. 23 припада другој варијанти тог издања, а у односу на прву варијанту (БМС РСр II 1.1) запазила сам још неке типографске разлике, настале у ходу штампе. На пример: на л. 1566/16 (4. л. у 20. свешчици) у примерку прве варијанте БМС (РСр II 1.1) почетно велико ѣ је црвене боје, а у примерку Хил. 23 (л. 1546) је црне; на л. 1826/18-19 (6. л. у 23. свешчици) у првој варијанти БМС текст је црвене боје: ∷ ѿго и славнога великоу|т|ника дидитрѣа. трѣп|. гл|с|ь, ѿ., а у Хил. 23 (л. 1806/18-19) црвеном бојом су отиснуте четири тачке на почетку, иницијално слово ѣ у првој речи и речи трѣп|. гл|с|ь, ѿ., а

⁽³⁶⁾ Исто, стр. 472-477, 484-485.

⁽³⁷⁾ Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, IV, цит., стр. 228-234.

⁽³⁸⁾ Исто, стр. 307-373.

⁽³⁹⁾ Лазар Чурчић, *Псалтир Божидача Вуковића из 1519-1520. године*, цит., стр. 485.

остали део тог текста је црне боје (у другој варијанти БМС због оштећености листа видљиво је само неколико речи које су по боји као у Хил. 23); у другом поговору прве варијанте примерка БМС, л. 351а/1 (7. л. у 44. свешчици) иницијал П је црвене боје, а у Хил. 23 (л. 349а/1) је црне (примерак друге варијанте БМС нема тај лист па није могао да се пореди) итд.

Посебно се истиче реч *междучасије* црвене боје на л. 327а/1 (7. л. у 41. свешчици), у којој је у оба примерка БМС, као и у Хил. 23 (л. 325а/1), уместо слова **ж** најпре отиснуто **м**, а потом је ручним отиском **м** преправљено на **ж**. По мишљењу Лазара Чурчића, ова коректорска исправка је начињена у штампарији, пошто је последњи, 44. табак већ био одштампан.⁴⁰

Резултати анализе два примерка *Служабника* Божидара Вуковића из 1520. (1519?) у Библиотеци Матице српске у Новом Саду (Р Ср II 12.1 и Р Ср II 12. 2)⁴¹ показали су да између њих постоје знатније типографске разлике у погледу 11. и 15. Свештице, јер су оне двапут слагане и штампане. Те неподударности тичу се различитог прелома речи на крају реда и ортографије. На основу потврђених разлика утврдила сам да постоје две варијанте издања *Служабника*, од којих једну поседује само Библиотека Матице српске.⁴² Филигранолошка анализа наведених примерака, коју је начинио новосадски истраживач Ђерђ Мор, показују да се хартије ових примерака не разликују. У њима се потврђују исти водени знаци – *Бискупски шешир* и *Двострука котва у кругу са шестоструком звездом*, са контрамаркама *А* и *В*, што указује на то да хартија оба примерка потиче из истог

⁽⁴⁰⁾ Исто.

⁽⁴¹⁾ Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, *Тирилицом штампане књиге 15-17. века Библиотеке Матице српске*. Библиотека Матице српске, Нови Сад 1994, стр. 25-27.

⁽⁴²⁾ Душица Грбић, *Две варијанте Служабника Божидара Вуковића из 1519. године*, “Годишњак Библиотеке Матице српске за 1992” (1993), стр. 51-64; Исто, *Две варијанте Служабника Божидара Вуковића из 1519. године*, у: *Знакови старих књига*. Библиотека Матице српске, Нови Сад 2000, стр. 39-52; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, IV, цит., стр. 259-264.

млина.⁴³ Судаћи по томе, ови делови су штампани у исто време или у кратком временском размаку. Хартија је тада била скупа и није се дуго чувала на лагеру.

Варијанте *Служабника Божидара Вуковића* из 1520. (1519?) разликују се и по томе што су речи *сѣтворити* и на л. 1666/4 (6. л. у 21. свешчици) *разарай* на л. 1976/6 (5. л. у 25. свешчици) негде написане погрешно а негде исправно. Према примерцима те књиге у некадашњој Библиотеци Салтикова Шчедрина (данас Руска национална библиотека), Вера И. Лукјаненко је закључила да постоје три варијанте. У првој варијанти обе речи су погрешно одштапане (*сѣтворитити* уместо *сѣтворити* и *раразай* уместо *разарай*), у другој је погрешна само прва реч, а у трећој само друга реч.⁴⁴ Упоредивањем два примерка *Служабника* из 1520. (1519?) из збирке Библиотеке Матице српске (Р Ср II 12.1 и Р Ср II 12. 2), установила сам да се речи *сѣтворити* и *разарай* јављају исправно, што је одлика још једне, четврте варијанте поменутог издања.

Анализа 33 примерка *Служабника* из разних збирки показала је да се у 18 примерака јављају грешке у штампању обе наведене речи или само једне од њих. У свим тим примерцима срећу се коректорске исправке погрешно отиснутих речи. Изузетак је само примерак из библиотеке Зворничко-тузланске епархије (Босна и Херцеговина), у којем је исправљена само прва реч, док у другој речи корекција изостаје. У коректури црвеном бојом су прецртана погрешна слова (*сѣтворитити*, *раразай*), а у другој речи још је мрким мастилом над редом дописан спој *ра* на месту где он приближно долази (иза споја *за*).⁴⁵ На присуство

(⁴³) Резултати филигранолошке анализе нису објављени, већ су ми усмено саопштени.

(⁴⁴) Вера И. Лукјаненко, *Издания кириллической печати XV-XVII вв. (1494-1688 гг.) для южных славян и румын*. Государственная Ордена трудового красного знамени публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Ленинград 1979, стр. 41-42; Evgenij L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, IV, цит., стр. 264.

(⁴⁵) Душица Грбић, *Типографске варијанте и коректорске исправке у Служабнику Божидара Вуковића из 1520 (1519?) године*, у: *Рукописна и стара штампана књига. XII стручно-научни скуп: зборник радова*. Заједница матич-

коректорске исправке у примерку из библиотеке Марћане (Rari. Ven. 723) указала је и Симонета Пелуси и објавила фотографију која о томе сведочи.⁴⁶

Тешко је са сигурношћу рећи да ли исправке потичу од исте руке или су дело различитих лица, али претеже утисак да исправке није радило само једно лице. Коректорске исправке су важне за праћење следа штампе, а судећи по наведеним типографским варијантама *Служабника*, може се претпоставити да је текст ове књиге више пута прегледан и исправљан у току штампања, можда чак и приликом њеног повезивања, при чему свешчице с грешкама нису одстрањиване, јер је хартија била скупа и није се лако набављала.⁴⁷

Молитвеник (Зборник за путнике) Божидар Вуковић је издао три пута – краће издање 1520. и проширено 1521. и 1536. године.⁴⁸ Ова књига је била популарна код шире читалачке публике, јер је јединствена по свом специфичном садржају. Осим тога, малог је формата и погодна за ношење, а пажњу привлачи и њена графичка опрема, јер се у њој налази већи број дрворезних илустрација, које су у неким примерцима и накнадно бојене.

Проширено издање *Молитвеника* из 1521. садржи уже издање и нове доштампане делове. Нумерација свешчица није иста у свим примерцима, а постоје и разлике у обиму и распореду текста, те се јављају варијанте издања.⁴⁹

У погледу разлика у ознакама свешчица постоје и варијанте *Молитвеника (Зборника за путнике)* из 1536. године. Између примерка тог издања у Библиотеци Матице српске и примерка у збирци Петра Колендића (бр. 6) у Народној библиотеци Србије у Београду среће се неподударност у боји штампе на л.

них библиотека Србије - Библиотека Матице српске, Београд - Нови Сад 2018, стр. 136-147.

(⁴⁶) Simonetta Pelusi, *Edizioni in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, цит., стр. 139, 150.

(⁴⁷) Душица Грбић, *Типографске варијанте...*, цит., стр. 146-147.

(⁴⁸) Катарина Мано-Зиси, *Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака*, у: *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина...*, цит., стр. 151-171.

(⁴⁹) Исто.

297a/11-13 (1. л. у 36. свешчици): текст сложен'ноє ѿ скары дама-скѣно/ви. оудобже оберѣтаемоє, Типико/мь напредь у примерку БМС отиснут је црвеном бојом, а у примерку у збирци Колендића (л. 125a) црвено је иницијално ѿ у првој речи, а остали део текста је црне боје.

Разлика у боји штампе неколико речи, црвена или црна, потврђује се и у примерцима *Октоиха нетогласника* из 1537. године на л. 74a/37-38 (2. л. у 10. свешчици).⁵⁰

Најобимније и најрепрезентативније издање Божидара Вуковића *Празнични минеј (Саборник)* из 1538. штампан је у великом тиражу. Број познатих примерака износи 281, а сачуваних је преко 220. У том броју није сачувано ниједно издање, осим *Библије* Ивана Фјодорова из 1581, штампане у Острогу, која се среће у 300 примерака.⁵¹

Важно варијантско обележје појединих примерака ове књиге чине листови 220-221 (4. и 5. л. у 28. свешчици) и 225 и 232 (1. и 8. л. у 29. свешчици), који су штампани ситнијим слогом. У овој варијанти потврђује се примерак из манастира Дечани (сигн. И 2)⁵² и примерак у Библиотеци Марћани (Rari Ven. 717).⁵³ Постоје и два примерка у којима је само лист 232 штампан ситнијим слогом: примерак у Музеју Српске православне цркве у Београду (збирка Радослава Грујића, бр. 275)⁵⁴ и примерак у цркви у Тителу (место у Србији, АП Војводина).⁵⁵ О

⁽⁵⁰⁾ В. опис примерака Библиотеке Матице српске: Душица Грбић, Ксенија Минчић Обрадовић, Катица Шкорић, *Тирлицом штампане књиге 15-17. века Библиотеке Матице српске*, цит., стр. 35-40.

⁽⁵¹⁾ Е. Л. Немировский, *Заметки о южнославянских старопечатных изданиях*, "Зборник Матице српске за славистику", 54-55 (1998), стр. 201.

⁽⁵²⁾ Евгений Л. Немировский, *Неизвестный вариант Сборника (Праздничной минеи) 1538 года*, "Зборник Матице српске за славистику", 43 (1993), стр. 175-176.

⁽⁵³⁾ Simonetta Pelusi, *Edizioni in cirillico dei secoli XVI e XVII in Biblioteca Nazionale Marciana*, цит., стр. 117-119, 141, 152.

⁽⁵⁴⁾ Е. Л. Немировский, *Заметки о южнославянских старопечатных изданиях*, цит., стр. 200-201.

⁽⁵⁵⁾ Лазар Чурчић, *Тителски примерак Саборника – Минеја (празничног) – Божидара Вуковића из 1536-8*, "Годишњак Библиотеке Матице српске за

разлозима поновног слагања текста и штампања ситнијим слогом може се само нагађати, а према Немировском у питању је експеримент типографа.⁵⁶

Између примерака *Празничног минеја* постоје и друге разлике. На л. 54б (6. л. у 7. свешчици) употребљена је различита вињета: с цветним мотивом и с мотивом винове лозе с гроздовима. На л. 391б (7. л. у 49. свешчици) вињета с мотивом винове лозе с гроздовима среће се у црној и црвеној боји. На л. 24б (8. л. у 3. свешчици) у неким примерцима је у сигнатури уместо латиничког слова *g* отиснуто латиничко слово *n*. Грешка у сигнатури присутна је понегде и на л. 114а (2. л. св. 15): уместо **p** **II** стоји **d II**. На л. 62а (6. л. у 8. свешчици) крај реда је другачији, а постоје и неке ситније ортографске разлике; у последњем реду одштампана је рука као знак упозорења црном бојом, па је ред померен удесно, за разлику од случајева где нема руке и ред је у ширини ступца.⁵⁷

Нарочиту занимљивост чине листови 428-430 (л. 4-6 у 54. свешчици) у два одломка *Празничног минеја* - у Библиотеци Матице српске (сигн. Р Ср IV 1. 19)⁵⁸ и библиотеци Бачке епархије у Новом Саду, привезане уз *Октоих петогласник Божидара Вуковића* из 1537. године. На наведеним листовима налази се *Пасхалија*, која се завршава на л. 430а, а полеђина л. 430 је празна. У осталим примерцима из Библиотеке Матице српске и неких других збирки, које сам прегледала, на полеђини листа 430 следи текст са насловом *Сказ колико имат служби, праз-*

1998", (1999), стр. 83-88; Лазар Чурчић, *Два прилога Јевгенија Јвовича Немировског о варијанти Саборника - Минеја (празничног) - Божидара Вуковића из 1536-8*, "Годишњак Библиотеке Матице српске за 2000", (2001), стр. 203-206; Лаза Чурчић, *Тителски примерак Саборника - Минеја (празничног) - Божидара Вуковића из 1536-8*, "Тителски летопис са календаром за 2002. годину", 1 (2001), стр. 2-30.

(⁵⁶) Евгений Л. Немировский, *Неизвестный вариант Сборника (Праздничной минеи) 1538 года*, цит., стр. 176.

(⁵⁷) Види описе примерака Библиотеке Матице српске: Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, *Пирилицом штампане књиге 15-17. века Библиотеке Матице српске*, цит., стр. 41-54.

(⁵⁸) Исто, стр. 54.

ником изабраним ва књиги сије (преглед служби по изабраним празницима у тој књизи). Овај текст се завршава на л. 431а, а затим до краја књиге налази се поговор (л. 431б-432б). Празну полеђину л. 430 тешко је објаснити. У вези са тим намеће се питање: да ли је иза л. 430 било још текста или је овде штампање прекинуто, па ови одломци припадају неким шкартираним примерцима? Празна полеђина указује на још једну варијанту, која се за сада потврђује само у два новосадска примерка.⁵⁹

Као што је напред истакнуто, у *Молитвенику (Требнику)* Божицара Вуковића из око 1539. године нема ни предговора ни поговора, па се не зна када је књига штампана ни ко је штампао, али се по одликама штампе засигурно закључује да је то издање Божицара Вуковића. На основу међусобног упоређивања неколико примерака ове књиге у Библиотеци Матице српске нађена је разлика у боји штампе неколико речи (црвена или црна) на л. 193а/20-21 (1. л. у 25. свешчици).⁶⁰

Типографске одлике и варијанте издања Божицара Вуковића још увек нису довољно истражене. Имајући у виду досадашње резултате, анализа књиге Божицара Вуковића захтева нарочиту пажњу и обазривост, а податке о варијантама треба регистровати у библиографским приручницима и каталозима. Типографске варијанте на разне начине осветљавају процес штапања и однос штампара, редактора и коректора, те имају изузетан значај за историју књиге и штампарства.

ABSTRACT

Božidar Vuković's print shop operated in Venice from 1519 to 1521 and from 1536 to 1540. It was the most productive South Slavic typography of the 16th century. Seven books were printed: *Služabnik* (Priest's Service Book) 1520 (1519?), *Psaltir*

(⁵⁹) Душица Грбић, *Октоих петогласник Божицара Вуковића (1537) са привезом Пасхалије из Празничног минеја Божицара Вуковића (1538) у Библиотеци Бачке епархије у Новом Саду*, "Годишњак Библиотеке Матице српске за 2000", (2001), стр. 107-113.

(⁶⁰) Душица Грбић, Ксенија Минчић-Обрадовић, Катица Шкорић, *Пирилицом штампане књиге 15-17. века Библиотеке Матице српске*, цит., стр. 55-60.

s posledovanjem (Psalter with Additions) 1519-1520, *Molitvenik (Zbornik za putnike)* (Prayer Book for Travelers) 1521 (two editions), *Molitvenik (Zbornik za putnike)* 1536, *Oktoih petoglasnik* (Octoechos – the fifth voice) 1537, *Praznični minej (Sabornik)* (Festal Menaion) 1538, and *Molitvenik (Trebnik)* (Prayer Book – Euchologion) around 1539. *Oktoih petoglasnik* and *Praznični minej (Sabornik)* were printed both on paper and parchment, while *Praznični minej (Sabornik)* also appears on blue paper. Some copies of the books printed by Božidar Vuković's also contain colored illustrations, which are presumed to have been painted subsequently on the request of Božidar Vuković. His editions are characterized by various typographic and variant features, which are testaments to the printing process and important for the history of books and printing. The typographic characteristics and variants of Božidar Vuković's books have yet to be sufficiently researched. An accurate description of Božidar Vuković's editions requires special attention and comparison of copies, which should then be registered in bibliographies and catalogs.

